

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Prof. Dr.
NİHAD M. ÇETİN'E

A R M A Ğ A N

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL 1999

BATILI MÜSTEŞRİKLERİN ENDÜLÜS İSLAM MEDENİYETİNE BAKIŞLARI

Mustafa AYDIN

Batılı müsteşrikler bugüne kadar İslam kültür ve medeniyeti hakkındaki görüşlerini çeşitli vesilelerle dile getirdiler. Müslümanların farklı zaman ve mekanlarda ortaya koydukları medeniyet ve kültür ürünleri, her dönemde batılı şahsiyetlerin ilgi alanı olmuştur.

İslam dünyası ile din, dil, ırk, örf ve anane farkı bulunan batılı araştırmacılardan bazılarının İslam medeniyeti konusunda görüş ortaya koyarken zaman zaman tarafı davrandıkları görülmür.

Endülüs edip ve şairi İbn Şuheyd üzerine inceleme yaparken bunun birkaç örneğine rastladık. İberik yarımadası müslümanlar tarafından güçlü Vizigot ordusuna rağmen, Tarık b. Ziyad¹ komutasındaki küçük bir ordu tarafından fethedildi. Bu topraklar üzerinde müslümanlar tarihin en büyük devletlerinden birini kurdular. Endülüs, müslümanlara yaklaşık sekiz asır (92-892/711-1492) yurt oldu. Ancak Avrupalı bu olayı kabullenmedi. Müsteşriklerden bir kısmı sindiremedikleri bu gerçek üzerine İslam dünyası ve müslümanlar hakkında yersiz suçlamalar ve istinad-

1 Endülüs'ün fethi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, I-VII, Kahire 1966, IV, 117-254, *Ahber Mecmua*, nşr. İbrahim el-Eybari, Kahire 1981, s. 17 vd.; İbnu'l-Kutıyye, Ebu Bekr Muhammed b. Umer, *Tarihu İftitahi'l-Endelus*, nşr. İbrahim el-Eybari, Kahire 1982, s. 33-44, Ali İbrahim Hasan, *et-Tarihu'l-İslami'l-am*, Kahire, tsz., s. 312-318, Ahmed Heykel, *el-Edebu'l-Endelusi*, Kahire, tsz., s. 24-33; Hüseyin Munis, *Fecru'l-Endelus*, Kahire 1959, s. 260-272, P. K. Hitti, *History of the Arabs*, Macmillan Company, ABD., 1964, s. 81-93.

larda bulundular. Biz burada tesbit edebildiğimiz yanlışlıklardan bazılarına açıklık getirmeye çalışacağız. Taraflı müsteşriklerin yanısıra sayıları az olmakla beraber konu üzerinde ciddi çalışma yapan tarafsız müsteşriklerden de yeri geldikçe nakiller yapacağız.

Endülüs konusunda ilmî çalışma yapan müsteşrikler

Endülüsün siyasî tarihi ve medeniyeti konusunda ilmî çalışma yapan müsteşrikleri, iki grupta mütalaa etmeyi uygun bulduk. İslamiyete ve İslam medeniyetine karşı düşmanlıklarını her vesile ile dile getiren ve tarihî olayları kendi değer yargıları etkisinde kalarak değerlendiren müsteşrikler birinci grupta, hükümlerini bilimsel kaynaklara ve gerçeklere dayandıran müsteşrikleri ise ikinci grupta değerlendirdik.

Taraflı değerlendirme yapan müsteşrikler

Juan Andres

Bir İspanyol papazı olmasına rağmen siyasî ve sosyal olayları ele alırken bu gruptaki diğer müsteşriklere nazaran daha gerçekçi davranmıştır. Andres'i bu grupta mütalaa etmekle birlikte bu yaklaşımını da belirtmekten geçemedik. 12 nci yüzyıl müelliflerinden olan Juan Andres, Avrupa edebiyatının gelişme yöntemlerini ele aldığı «Origen Progresos y estado actual de toda literature» isimli eserinin bu sahada önemli bir yeri vardır. Kendisi İspanyol olmasına rağmen sekiz cilt halinde düzenlediği eserini İtalyanca yazdı. İnceleme imkanı bulamadığımız bu eserde Avrupa'nın edebî, fikrî ve tarihî yapısını ele alırken müslümanların İspanya tarihindeki yerlerini ve Avrupa medeniyeti üzerindeki etkilerini menfi yönde değerlendirdiği nakledilmektedir².

2 Mustafa Şıka, *Menahicü'l-müsteşrikîn*, I-, Riyad 1985, II, 280.

Reinhart Dozy

Daha sonraki dönemlerde Endülüs konusundaki çalışmalar daha fazla sayıdaki müsteşrikin ilgisini çekti. Ancak ne var ki özellikle dinî ve ırkî tutuculuklarının tesiri altında kalarak müslümanların Endülüs'teki siyasî ve sosyal hayattaki meydana getirdikleri göz kamaştırıcı başarılarını içlerine sindiremediler³. İslamiyet'e ve Endülüslü müslümanlara duyduğu kini fütursuzca dile getirenlerin başında ise Hollandalı müsteşrik Reinhart Dozy gelir.

Dozy'nin yanı sıra ve ilmi gerçeklerden uzak ele aldığı konuların başında; Muluku't-Tavaif'e⁴ karşı aşırı sevgi gösterirken buna karşılık Murabıtlara⁵ akla gelecek en kötü sıfatları yakıştırmasıdır. Endülüs tarihini hangi boyutta ele alırsak alalım, bu topraklar üzerindeki müslüman hakimiyetinin yok olmasında en önemli etkenlerden birinin Beni Abbad olduğu gerçeği ile karşılaşırız. Yine görürüz ki İslamiyet'in bu topraklar üzerinde yeniden parlaması ve Endülüslülerin tek vücut olması ise Murabıtlar döneminde özellikle de İşbiliyye'de hüküm süren Abbasiler⁶'in öncülüğünde gerçekleşmiştir.

Dozy, Endülüs konusunda birçok eser kaleme almakla birlikte bunların en önemlisi 1881 yılında yayımladığı «Histoire des Musulmans d'Espagne» adlı eseridir.

3 Aynı eser, II, 280.

4 Endülüs siyasî tarihinde Duvelu't-tavaif veya muluku't-tavaif olarak bilinen bu dönem (410-484/1010-1091) hakkında bk. el-İber, IV, 155-158; İhsan Abbas, *Tarihu'l-edebî'l-Endehusi*, I-II, Beyrut, 1978, II, 6-31; Brockelmann, C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1954, s. 206-208; Umer Ferruh, *Tarihu'l-edebî'l-arabi*, I, Beyrut 1981, IV, s. 385-395.

5 Endülüs'ün ileri gelen ilmi şahsiyetlerinden oluşan bir heyetin daveti üzerine ülkeyi içinde bulunduğu parçalanma sürecinden bir süre için de olsa kurtaran Murabıtlar hakkında bk. Gonzalez Palencia, *Historia de la Espana Musulmana*, Barcelona 1945, s. 20-21, el-İber, IV, s. 155-156; Muhammed İmamü'd-Din, *Endülüs Siyasî Tarihi*, Karachi 1984, s. 299-322; P. K. Hitti, *İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980, III, s. 856-857.

6 Başkent İşbiliyye olmak üzere Güneybatı Endülüs'de 414-484/1023-1091 tarihleri arasında hüküm süren Abbadiler hakkında bk. İbn İzari, *el-Beyanu'l-muğrib*, (nşr. İbrahim el-Kettani), Beyrut 1985, s. 215-221; el-İber, Beyrut 1979, IV, s. 156-159; R. Dozy, *Spanish Islam*, London 1972, s. 598, 649, 662, 667, 670-674; *İslam Tarihi*, III, 855-856, 872.

Dozy bizzat kendinin kaleme aldığı eseri dışında Endülüs'ün siyasi, sosyal ve kültürel hayatını daha sonraki nesillere aktarmada mihenk taşı durumunda bir çok eseri de neşretmiştir. Bunların en önemlileri ise İbn'l-İzari'nin «el Beyanü'l-Muğrib», el Merrakuşi'nin⁸ «el Mucib»'i İbnul Abbar'ın⁹ «el Hulletu's-siyera-i» ve İbn Abdun¹⁰'nun kasidesinin şerhidir.

Dozy'nin tarafı tutumuna karşılık Endülüs İslam Medeniyeti hakkındaki çalışmaları hiç de küçümsenecek derece değildir. Öyle ki bu alanda çalışma yapan müstheriklerin en önde gelenlerinden kabul edilir.

Francisco Javier Simonet

Endülüs'teki İslam medeniyetini neredeyse yok saymak için büyük bir çaba gösteren Simonet bu amacını ispat etmek için iki ayrı eser kaleme aldı. Bunlardan daha ziyade bir sözlük niteliği taşıyan «Glosario» isimli eserinde Endülüs'teki müslümanların kullandığı İberikçe ve Latince kelimelere yer verdi. Bundan da maksat Endülüslü müslümanların ne denli Latin medeniyeti etkisinde kaldıklarını ispata çalışmaktı¹¹.

Simonet, «Historia de Los Mozarabes» adlı eserinde ise müslüman hakimiyetinde yaşayan Mozarabları¹² ele almakta ve elinden geldiğince müslümanları aşağılamaya çalışmaktadır.

7 Abdulvahid İbn İzari el-Merrakuşi (ö. 618/1222) hakkında bk. *Tarihü'l-fikri'l-Endelusi*, s. 19, 91, 118, 248-251; *Tarihü'l-edebi'l-arabi*, IV, 442.

8 Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr el-Kudai (ö. 658/1260) hakkında bk. İbnul-Abbar, Ebu Abdillâh, *el-Hulletu's-siyera*, Hüseyin Munis, I-II, Kahire 1963, I, 7-57, *Tarihü'l-edebi'l-arabi*; *İslam Tarihi*, III, 899; A. Gonzalez Palencia, *Tarihü'l-fikri'l-Endelusi*, trc. Hüseyin Munis, Kahire 1955, s. 133-137.

9 Ebu Muhammed Abdulmecid b. Abdun (ö. 473/1081) hakkında bk. İbn Bessam, Ebu'l-Hasan Ali, *ez-Zehire*, I-IV, Libya 1981, II, 668-672, İbn Said, Ali b. Musa, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, nşr. Şevki Dayf, I-II, Kahire 1953, I, 374-376; *Tarihü'l-edebi'l-arabi*, V, 192-201.

10 *Menahicu'l-mustesrikîn*, II, 281.

11 Endülüs'ün hristiyan ahalisini oluşturan Mozarab'lar hakkında bk. *Fecru'l-enderus*, s. 415; Chejne, Anwar, *Historia De Espana Musulmane*, Madrid, 1980, s. 107, 147; Salah Halis, *İşbilyye fi'l-karnü'l-hamisi'l-hicri*, Beyrut 1965, s. 38; Peres Henri, *Esplendor De Al-Andalus*, Madrid 1983, s. 262.

12 *Menahicu'l-mustesrikîn*, II, 281.

Gayan gos

Önceki müsteşriklerin yolunda giden Gayangos'un dil ve ilim öğrenmek için bir ömür ve büyük bir servet harcadığı nakledilmektedir¹³. «*The History of the Muhammedan Dynasties in Spain*» adlı eserinde İspanya'da hüküm süren müslüman krallıklara yer verdi. Gayangos bu çalışmasının yanısıra, Endülüs tarihi ve edebiyatı konusunda kıymetli bir kaynak olan el-Makkari'nin¹⁴ «*Nef-hu't-tib*» adlı eserini de İngilizceye çevirdi.

Isidoro Pacence

Hakkında pek fazla malumat toplayamadığımız Pacence tarihi gerçekleri saptırmada yukarıda zikrettiğimiz şahsiyetlerden hiç de geri kalmamıştır.

Tarafsız değerlendirme yapan müsteşrikler ve eserleri

Bu grupta Endülüs İslam tarihi ve medeniyeti üzerine yaptıkları değerli çalışmalarda tarafsız ve önyargısız değerlendirme-leri ile bizlere ışık tutan müsteşriklere yer vereceğiz. Bunlardan bazıları :

Francisco Codera Zaydın

İslamiyete ve İslam medeniyetine, eserleri ve yetiştirdiği öğrencilerle hizmet eden Codera, bu grubun öncülüğünü yapar. Endülüs'ün siyasî ve medeniyet tarihini konu alan yazma eserleri «*Biblioteca Arabico Hispana*» isimli eserinde bir araya getirerek yayımlandı. Codera bu çalışmasında İbn Beşkuval'in¹⁵ «es-

13 Aynı eser, II, 282.

14 Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Makkari (ö. 1041/1631) hakkında bk. *Tarihü'l-edebi'l-arabi*, IV, 398; *İslam Tarihi*, III, 879, 889; el-Makkari, *nef-hu't-tib*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1968, I, *Mukaddime*.

15 Ebu'l-Kasım Halef b. Abdilmelik b. Mesud b. Beşkuval (ö. 578/1183) hakkında bk. İbn Hallikan, *Ebu'l-Abbās, Vefeyatü'l-ayan*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1972, II, 240-241; *Nefhu't-tib*, I, 230-231, 463-466; Brockelmann, *GAL, (Geschichte der arabischen litteratur)*, I-II, Leiden 1943-1949, I, 415; Zirikli

Sila», İbnu'l-Abbar'ın «et-Tekmile» İbnu'l-Faradi'nin¹⁶ «Tarihu ulemai'l-Endelus» ve ed-Dabbi'nin¹⁷ «Buğyetu'l-multemis» isimli eserine yer verir. Bu eserlerden anlaşıldığı üzere Codera, çalışmalarını öncelikle Endülüs konusundaki temel kaynaklar üzerinde yoğunlaştırdı.

Julian Ribera

Codera'nın Endülüs tarihini ve medeniyetini tarafsız olarak değerlendiren öğrenciler yetiştirmesi ve onlara tarafsızlığı telkin etmesi kayda değerdir. Bu müstesrikler «Codera'nın Çocukları»¹⁸ diye isimlendirildiler. Codera'dan sonra onun fikirlerine ve prensiplerine bağlı kaldılar. Bunlardan olan Belensiya doğumlu J. Ribera, Sarakusta Üniversitesinde hocalık yaptı. Daha sonra Madrid Üniversitesine geçerek 1927 yılına kadar burada kaldı. Bilakis doğum yeri olan Belensiya'ya dönerek ölünceye kadar çalışmalarına burada devam etti. Codera'nın çalışmalarına aktif olarak katılan J. Ribera; el-Huşeni'nin¹⁹ «Kudatu Kurtuda», İbn Kuzman'ın²⁰ «Divanını» ve İbnu'l-Kutiyye'nin²¹ «Tarihu İftitahî'l-

Hayreddin el-Âlam, I-XI, Beyrut 1969, II, 359, *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 273-277.

16 Ebu'l-velid Abdullah b. Muhammed İbnu'l-Faradi (ö. 403/1013) hakkında bk. el-Humeydi, Muhammed b. Fettuh, *Cezvetu'l-muktebes*, Kahire 1966; ed-Dabbi, Ahmed b. Yahya, *Buğyetu'l-multemis*, Kahire, tsz., s. 321-323; *ez-Zehire*, I, 614-616; *Vefeyatu'l-ayan*, III, 105-106.

17 Ebu Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. ed-Dabbi (ö. 599/1202) hakkında bk. *Buğyetu'l-multemis*, *Mukaddime*; *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, V, 372, *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 266, 276.

18 *Menahicu'l-mustesrikîn*, II, 283.

19 Ebu Abdillah Muhammed b. Haris b. Esed el-Huşeni (ö. 371/981) hakkında bk. *Cezvetu'l-Muktebes*, s. 49-50; *Tarihu'l-fikri'l-Endelus*, s. 8, 659; *GAL*, I, 15/; *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, IV, 266-268.

20 Endülüslü şair Ebu Bekr Muhammed b. İsa b. Kuzman el-Asğar (ö. 555/1160) hakkında bk. *el-Muğrib*, I, 100-101; el-Makkari, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tib*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1968, IV, 23-25, 296-297.

21 Nahiv alimi ve tarihçi Ebu Bekr Muhammed b. Umer Abdilaziz (ö. 367/977) hakkında bk. *Cezvetu'l-muktebes*, s. 76; İbnu'l-Faradi, Abdullah b. Muhammed, *Tarihu ulemai'l-Endelus*, I-II, Kahire 1954-1966, II, 76-77; *Buğyetu'l-multemis*, s. 102; *Vefeyatu'l-ayan*, IV, 368-371; *Nefhu't-tib*, III, 73-74.

Endelus» isimli eserlerini tahkik ederek İspanyolca'ya çevirdi. Onun, Endülüs şiir ve müziği konusunda da ilmi araştırmaları olduğu nakledilmektedir²².

Asin Placios

«Codera'nın Çocukları» diye isimlendirilen müsteşriklerin bir başkası papaz olan A. Placios'dur. Papaz olması sebebiyle araştırmalarını daha ziyade İslam felsefesi ve tasavvufu üzerinde yoğunlaştırdı. Eserleri arasında İbn Bace es-Sarakusti²³ hakkındaki «*El filosofo Zaragozano Avempace*», İbn Meserre²⁴ ve onun fikri akımını konu aldığı «Aben Masarra y su escela», Muhyiddin b. Arabî²⁵ hakkındaki «*Elmístico Murciano Ben Arabi*» ve İbn Hazım²⁶ üzerine yazdığı «*Aben Hazam de Cordoba y su Historia de la ideas religiosas*» isimli çalışmaları sayabiliriz. A. Placios telif eserlerinin yanı sıra bu alanda birçok eserin tercüme ve değerlendirmesini yaptı. İbnu's-Sidi el-Batalyevsi'nin²⁷ «Kitabu'l-hadaik» ini neş-

22 *Menahic'u'l-müsteşrikin*, II, 284.

23 Felsefi düşüncesini aklın üstünlüğü üzerine kuran Ebu Bekr b. Yahya es-Sani (ö. 533/1138) hakkında bk. İbnu'l-İmad, Ebu'l-Felah Abdi'l-Hayy, *Şezeratu'z-zehab*, I-VII, Beyrut, tsz., IV, 103; Feth b. Hakan, Ebu Nas, *Kalaidu'l-ikyan*, I-IV, Ürdün 1989, IV, 931-947; *Vefeyatu'l-ayan*, IV, 429-431, *Nefhu't-tib*, III, 373-374; Brockelmann (C) *GAL, Geschichte der arabischen litteratur*, I-II, Leiden, 1943-1949, I, 601-603; *el-Alam*, VIII, 6.

24 Muhammed b. Abdillan b. Meserre (ö. 319/931) hakkında bk. *el-Alam*, VII, 95-96; *Tarihu'l-edebi'l-Endelusi*, I, 31-38; *İslam Tarihi*, (P. Hitti) III, 922; Umer Ferruh, *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, I, Beyrut 1981, IV, 193-194; *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 326-332.

25 İslam düşünür ve mutasavvifi Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. Arabi (ö. 638/1240) hakkında bk. *Nefhu't-tib*, I, 567-570; *el-Alam*, VI, 281-282; *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, 371-386; R. A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1969, s. 399-404; *İslam Tarihi* (P. Hitti) III, 930-933; *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, V, 716-728.

26 Endülüslü fıkıhçı ve edebiyatçı Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazım (ö. 456/1064) hakkında bk. *Şezeratu'z-zehab*, III, 299-301; *ez-Zehire*, I, 167-190; Kehhale, Umer Rıza, *Mucemu'l-müellifin*, I-XV, Beyrut, 1957, VIII, 16-17; *el-Alam*, V, 59; *A Literary History of the Arabs*, s. 426-428, Abdu'l-Kerim Halife, *İbn Hazm el-Endelusi*, Beyrut, tsz. s. 27-87; Brockelmann, *GAL*, Suppl. *Geschichte der arabischen litteratur*, Supplementband, I-III, Leiden, 1937-1942, I, 692-694.

27 Ebu Muhammed Abdullah b. es-Sidi (ö. 521/1127) hakkında bk. *Kali-*

retti. İbn Hazm'ın «El-ahlak ve's-siyer fi medaveti'n-nufus»unu İspanyolca'ya çevirdi.

Asin Placios'un İslam kültürüne yaptığı başka bir hizmet, İtalyan şairi Dante Alighieri'nin²⁸ İslami kaynaklardan etkilendiğini ortaya koyduğu «*Escatologia musulmana en la Divina Comedia*» adlı eseridir. Günümüzde bile Dünya'nın sayılı klasiklerinden kabul edilen Dante'nin «İlahi Komediya» adlı eserini telif ederken İslami kaynaklardan nasıl beslendiğinin Avrupalı bir hristiyan olan A. Placios tarafından ortaya konması Avrupalı birçok müsteşrik'in gururunu büyük ölçüde kırmış olsa gerek. Doktora çalışmamızda Dante'nin bu eseri ile öncelikle Kur'an-ı Kerim ve daha sonra müslüman edip ve şairlerin eserleri arasındaki büyük benzerliği arzetmeye çalıştık²⁹.

Angel Gonzalez Palencia

Hocası Ribera'dan etkilenen A. Palencia Endülüs konusunda kaynak olacak eserler telif etti ve tercüme çalışmaları yaptı. Bu çalışmalarında tarafsız tutumu ile müsteşrikler arasında ayrı bir yer edindi. Palencia'nın Endülüs konusundaki çalışmaları arasında Ebu Bekr b. Tufeyl'in³⁰ «Hayy b. Yakzan» isimli eserinin tercümesi ve Ebu's-Salt Umeyye b. Abdi'l Aziz ed-Dani'nin³¹ «Tak-

du'l-ikyan, III, 708-736; *Buğyetu'l-multemis*, s. 324; *ez-Zehire*, III, 890-896; *Vefeyatu'l-ayan*, III, 96-98; *Şezeratu'z-zeheb*, IV, 64; *Nefhu't-tib*, I, 643-650; *Tarihu'l-edebi'l-arabi* (U. Ferruh), V, 152-159.

28 İtalyan şairi Dante ALIGHIERİ (1265-1321) hakkında bk. Dante Alighieri, *İlahi Komediya* (çev. Feridun Timur) I-III, İstanbul 1989, (Cehen-nem) s. 4-22; *Epcyclopedia Britannica* (EB), I-XXIV, London 1962, «Dante», III, 36-41; *Der Grosse Brockhaus* (DGB), I-XIII, München 1954, III, 45-47; *Nouveau Larousse Universel* (NLU), I-II, Paris 1948, «DANTE», I, 498.

29 Aydın, Mustafa, *İbn Şühayd ve Edebi Kişiliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1992, s. 149-157.

30 Ebu Bekr Muhammed b. Abdilmelik b. Tufeyl (ö. 581/1185) hakkında bk. *Vefeyatu'l-ayan*, VII, 134-135; *GAL*, I, 602-603; *Suppl.*, I, 831-832; *el-Alam*, V, 128; Corci Zeydan, *Tarihu adabi'l-luğati'l-arabiyye*, IV, 109.

31 Tıp, astronomi ve felsefe alimi Ebu's-Salt b. Abdilaziz ed-Dani el-Endelusi (ö. 529/1134) hakkında bk. Yakut el-Hamevi, *Mucemu'l-udeba*, I-XX, Beyrut 1922, V, 52-70; *Vefeyatu'l-ayan*, I, 243-247; *Nefhu't-tib*, I, 496-498; *Şezeratu'z-zeheb*, IV, 83-85.

vimu'z-zihn fi'l-mantık» isimli eseri ile İspanya'nın İslami tarihini ele aldığı «Histoire de la Espana Musulmana» ve İspanya'daki Arap edebiyat tarihini incelediği «*Historia de la Literatura Arabigo-Espanola*» adlı eserleri önemli bir yer tutar. Son eser Hüseyin Munis tarafından «Tarihu'l-fikri'l-Endelüsi» adı ile Arapça'ya tercüme edildi. Hüseyin Munis eserin tercümesini orijinal isminden farklı olarak yayınlamasına gerekçe; eser edebiyatla sınırlı kalmayıp tarih, seyahatlar, felsefe, tasavvuf, tıp, bitkiler, astronomi ve matematik gibi konuları da içerdiğini göstermektedir³².

E. Garcia Gomez

Endülüs'le ilgili objektif değerlendirme yapan grupta mütalaa ettiğimiz müsteşriklerden birisi olan E. Gomez'in Endülüs ile ilgili çalışmaları şunlardır. «Kasaid muhtara mine's-şiri'l-Endelusi», «Talikat ale'l-kasi'deti'l-maksura li'l-kartancı», İspanyolca tercümesi ve tahkiki ile birlikte neşredilen «Tahkiku divani ebi İshak el-İlbiri», İbn Hazm el-Kurtubi'nin «Kitabu'l-ahlak ve's-siyer» adlı eserinin tercümesi, İbn Said'in³³ «Rayatu'l-muberrizin ve şaratu'l-mumeyyizi-n» adlı eserinin tahkikli tercümesi le es-Şukundi'nin³⁴ «Risaletu fi fadli'l-endelus» adlı eserin tercümesini sayabiliriz.

Americo Castro

Endülüs konusunda tarafsız hükümleri ile A. Castro bu grupta yer almaktadır. «*La Realidad Historica de Espana*» isimli eserinde Endülüs İslam tarihini tarafsız ölçüler içerisinde değerlendirdiği ve eserini çağdaşı olan Claudio Sanchez-Albornoz'un «*Fuentes de la Historia Hispana Musulmana*» isimli eserine red-

32 *Tarihu'l-fikri'l-endelusi, Mukaddime.*

33 Ebu'l-Hasan Ali b. Musa b. Said (ö. 685/1286) hakkında bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Musa, *Rayatu'l-muberrizin*, Şam 1987, 16-25; *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, V, 385-386.

34 Ebu'l-Velid İsmail b. Muhammed es-Şukundi (ö. 629/1231) hakkında bk. *Nefhu't-tib*, I, 147-148, 156-157; *Suppl.*, I, 387; *el-Alam*, I, 323; *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, V, 667-674.

diye olarak yazdığı nakledilmektedir³⁵. Zira C. Alborno eserinde müslümanların Endülüs tarihindeki yerlerini ve sekiz asırlık İslam hakimiyetini görmezlikten gelir. Bu iddiasını da Katolik, Latin, Kot ve Roma ırklarını ön plana çıkarır. A. Castro bu iddiaya karşılık İspanya'daki ilk millî şuurun müslümanlar tarafından uyandırıldığı tezini ileri sürer³⁶.

Yukarıda saydığımız müsteşriklerin yanısıra; Erlangen Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin eski dekanı F. W. Fischer, Batı Berlin Üniversitesinde İslamî İlimler Bölüm Başkanlığı yapmış olan Fritz Steppat, İngiliz müsteşriklerden Thomas Arnold, Prof. Arbury, Prof. Guillaume, Fransız müsteşriklerden Prof. Berque, Sorbonne Üniversitesi hocalarından ve Arapçaya tercümesi yapılan «*Historia de la Litterature Arabe*», isimli eserin müellifi Regis Blachere, Dr. Ruciy Carudi ve Dr. Moris Bukay'ın da taraf-sız değerlendirmeler yaptığı nakledilmektedir³⁷.

Levy Provencal

İki ayrı grupta zikrettiğimiz yukarıdaki müsteşriklerin yanısıra duygularını zekice gizlemesini bilen ve her iki gruba dahil edemediğimiz Levy Provencal'ı bu grupta değerlendirdik. Cezayir doğumlu bir yahudi olan L. Provencal, çalışmalarını R. Dozy'nin gözetiminde yaptı. Birçok konuda onu destekler görünür. Buna rağmen 1957 yılında son bulan Cezayir bağımsızlık mücadelesini de destekledi. Batıda İslamiyete ve müslümanlara karşı başlatılan ilmi çalışmalarda müslüman ilim adamlarının yanın-da yer aldı³⁸.

Levy Provencal Endülüs konusunda kaynak olacak nitelikte çalışmalar yaptı. İspanya'daki İslam tarihini «*Historie de l'Espagne Musulmane*», «*L'Espagne Musulmane au Xe Siecle*» ve «*La Peninsule Iberique*» adlı eserlerinde işledi. İspanya'daki Arap medeniyetini ise «*Le Civilisation Arabe en Espagne*» adlı eserlerinde ele aldı. L. Provencal ayrıca İbn İzari'nin «*El Beyanu'l-muğrib*»,

35 *Menahicu'l-musteşrikîn*, II, 277.

36 *Aynı eser*, II, 277.

37 *Aynı eser*, II, 277.

38 *Aynı eser*, II, 287.

Fransızca tercümesi ile birlikte yayınladığı el-Humeyri'nin³⁹ «Er-Ravdu'l-mitar», İbn Hazm'ın «Cemheretu'l-ensabi'l-arabi» ve Lisanu'l-din en-Hatib'in⁴⁰ «Amalu'l-alam» ve el-Benahi'nin⁴¹ «Tarihu kudatil-Endelus» isimli eserlerini inceleyerek neşretti.

Bazı Müsteşriklerin Belirgin Hatalarından Örnekler

Müsteşriklerin Endülüs tarihi ve medeniyeti konusundaki taraflı tutumlarının tamamına sınırlı bir çalışmada yer vermek mümkün değildir. Burada önemli bulduklarımızdan örnekler vereceğiz.

Levy Provençal'ın Değerlendirmeleri

L. Provençal İslam hakimiyetindeki Endülüs halkını ırk bakımından Araplar, Berberiler, müslümanlığı kabul eden İspanyollar ve Yahudiler olmak üzere dört gruba ayırmaktadır⁴². Bir başka tasnifte İspanyol kökenli müslüman halkı, şu gruplara ayırmaktadır: Kendi istekleri ile müslüman olanlar, rızaları olmadan müslümanların saflarına katılan ve bilahare İslamiyeti kabul edenler, fethin tamamlanmasından sonra müslüman olan İspanyol anne ve babadan doğanlar, yapılan savaşlarda esir olarak alınan ve bilahare müslüman olan hristiyan ahali.

L. Provençal Endülüs konusunda ilmi çalışma yapan batılı şahsiyetlerin önemlilerinden kabul edilir. Ancak halkı sınıflara ayırırken önemli noktaları gözardı ettiği görülür. İlk tasnifinde, İslam hakimiyeti altında hristiyanlığa bağlı kalan Endülüs halkına yer vermedi. Çok az bir kısmı müslüman olmakla birlikte

39 Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdilmenâm el-Humeyri (866/1461) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 311-312.

40 Lisanu'd-Din b. el-Hatib (ö. 898/1492) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 137-139; Butrus el-Bustani, *Udebau'l-arab*, I-IV, Beyrut 1986, III, 200; *İslam Tarihi*, III, 872, 888, 893, 900.

41 *Menahicu'l-müsteşrikin*, II, 287-288.

42 Levi Provençal, *Histoire de L'Espagne Musulmane*, I-VI, Paris 1951, III, 172-173.

43 *Aynı eser*, III, 172-173.

44 *Aynı eser*, V, 233 vd.

inançlarında serbest Yahudilerin de varlığından bahsetmez. Halbuki Endülüs halkından İslamiyeti kabul eden veya etmeyen birçoklarının dinî ve fikrî hürriyetten yararlanarak vezirlik rütbesi dahil her türlü devlet kademesinde yer aldıkları görülür⁴⁵.

L. Provencal bir başka tasnifde ise Doğu ve Kuzey Afrika kökenliler dışındaki Endülüslü müslümanları İslamiyeti kendi isteğiyle ve şartların gereği kabul edenler diye iki gruba ayırmaktadır⁴⁶. Oysa ki kimin kendi isteği ile kimin isteği dışında müslüman olduğuna karar vermek zordur. Bu anlamda Endülüs halkını tarafsız olarak sınıflara ayırmak gerekirse İslamiyeti seçenler ve seçmeyenler diye ifade etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Müslüman olanlar İslamiyetin kendilerine tanıdığı her türlü haktan istifade ederken⁴⁷ İslamiyeti kabul etmeyenler de bu dinin belirlediği «Ehlu Zimme» statüsünde⁴⁸ her türlü hoşgörü, adalet ve hürriyetten azami istifade ettiler.

L. Provencal'ın bu tasniflerinde düştüğü bir başka hata ise, İslamiyetin tebliğ yöntemindeki düşüncesidir. Tasniflerinde «rıza-ları olmadan müslüman olanlar» veya «Şartların gereği müslüman olanlar» gibi ifadelerle önyargılı ve tarafı davranır. Zira İslamiyet tebliğ esaslarını kesin kurallarla belirlemiştir. İslamiyet davette zorlamayı reddeder⁴⁹. Böylesi tasvip edilmeyen uygulamayı var-saymak gerçeklerle ne kadar bağdaşır.

L. Provencal bir başka değerlendirmesinde Endülüs'deki Arap halkın aristokrat tabakayı oluşturduğunu ileri sürer⁵⁰. Oysa devlet başkanının Arap olması dışında Arapların aristokralığından söz etmek doğru değildir. Endülüs'ün etnik yapısı ve bu etnik grupların sosyal yapıları incelendiğinde Endülüs'de aristokrat kesimin Arap kökenli olmayan ve Mevali⁵¹ olarak isimlendirdiğimiz doğu

45 Peres, Henri, *Esplendor De Al-Andalus*, Madrid 1983, s. 275.

46 L. Provencal, *Histoire*, III, 172.

47 Aynı eser, V, 233, *Fecru'l-Endelus*, 436.

48 A. Chejne, *Historia*, s. 107.

49 *Kuran-ı Kerim*, Bakara Suresi, 256. ayet.

50 *Menahicu'l-mustesrikîn*, II, 290.

51 «Mevalı» tabiri Arap olmayan doğu kökenli müslüman halk kesimi için kullanılmaktaydı. Bk. Ali Lağzivi, *Edebu's-siyase ve'l-harb fi'l-Endelus*, Rabat 1987, s. 70-71.

menşeli müslümanlardan meydana geldiği görülür. Zira gerek maddî gerekse idarî ve askerî mevkillerde Arap olmayan bu doğu kökenli mülûmanlar diğer halk kesimlerinden daha ileri bir durumdaydı⁵².

Bu yanlı değerlendirmelerin yanısıra L. Provençal'ın bir başka iddiası ise, fethi gerçekleştiren müslümanların İslamiyetin Endülüs'de yayılmasını istemedikleri, dahası bu yayılmayı engelledikleridir⁵³. Bu iddiaya da gerekçe olarak müslüman olmayan ahaliden cizye adı ile alınan vergileri göstermektedir. Ona göre engelleme hazineye büyük katkı sağlayan vergi kaynağının devamını temin içindir⁵⁴. Hristiyan olan L. Provençal İslamiyetin Allah (C.C.) tarafından Hz. Muhammed (S.A.V.)'e cizye toplamak maksadıyla değil insanlara tebliğ edilmesi maksadıyla gönderildiğini düşünemez.

Müsteşriklerin Murabıtlar Hakkındaki Görüşleri

Endülüs İslam Tarihinde önemli bir yeri olan Murabıtlara⁵⁵ karşı R. Dozy düşmanca bir tutum içerisinde. Murabıtları cahil, asi ve başlarındaki emirleri Yusuf b. Taşfin'i⁵⁶ güçsüz, basiretsiz, korkak, zevk ve eğlenceye düşkün bir insan olarak vaşiflandırı⁵⁷.

Endülüs Muluku't-Tavaif döneminde⁵⁸ küçük devletçiklere bölünerek, siyasî ve millî bütünlüğü yitirir. Endülüs bu dönemde

52 İbnu'l-Kutiyye, Ebu Bekr Muhammed b. Umer, *Tarihu iftitah'il-Endelusi*, nşr. İbrahim el-Ebyari, Kahire 1982, s. 39-40.

53 L. Provençal, *Histoire*, I, 74.

54 *Ayn eser*, I, 74.

55 Murabıtlar (483-542/1090-1147) hakkında bk. Muhammed İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, 1984, Karachi, s. 299-306; P. Hitti, *İslam Tarihi*, III, 853-861; A. Literary, 422-426; *el-Edebü'l-Endelusi*, 26-30; İbn Haldun, *el-İber*, I-VII, Beyrut 1971, IV, 156 vd.

56 Murabıtların ilk hükümdarı olan Yusuf b. Taşfin (ö. 501/1107) hakkında bk. *Endülüs Siyasi Tarihi*, 299-305; P. Hitti, *İslam Tarihi*, III, 854-857, *el-İber*, IV, 160 vd.

57 *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 20.

58 Duvelu't-tavaif olarak da bilinen bu dönem için bk. *el-İber*, IV, 155-156; C. Brockelmann, *İslam Tarihi*, s. 206-207; *Tarihu'l-edebi'l-Endelusi*, II, 6-31.

Hristiyan krallıklar tarafından istila edilir. Murabıtlar Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçerek ülkenin siyasi ve toprak bütünlüğünü sağlar. R. Dozy'nin Murabıtlara böyle yakıştırmalar yapmasının sebebi anlaşılamamaktadır. O bu dönemi değerlendirirken Muluku't-tavaif hükümdarlarını savunur. Gerçekte Muluku't-tavaif hükümdarlarının Endülüs'ü çıkarları için paylaştıkları bilinmektedir. Dozy'nin bu hükümdarları koruyucu tutumuna bakarak onları sevdiğini veya onlara saygı duyduğunu söylemek doğru olmaz. Dozy'i böyle düşünmeye sevkeden sebep; Endülüs'ün Murabıtlar tarafından yeniden toparlanmasıdır. Endülüs bu dönemde siyasi bakımından oldukça zayıf düşmüş ve parçalanmaya yüz tutmuştur. R. Dozy Murabıtların Endülüs'ü yeniden toparlamalarını hazmedemez. Bilindiği gibi Muluku't-tavaif kralları birbirleri ile mücadeleye girişirler. Aralarındaki savaşlar ve iç karışıklıklar neticesinde ülke yıkılmanın eşiğine gelir. Bu durumu fırsat bilen Avrupa'lı Hristiyan krallıklar ülkenin büyük bir kısmını ele geçirir. Müslümanlar esaret hayatı yaşamaktadır. Endülüslüler ülkelerini bu durumdan kurtarmaları için Murabıtları davet ederler. Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçen Murabıtlar ülkenin parçalanmasını engellediler ve halk arasında birlik ve beraberliği sağladılar⁵⁹. Murabıtların Endülüs çıkarması halkın hristiyanlaşmasını yarım asır geciktirir. Bu hadise Hristiyan olan R. Dozy'nin hoşuna gitmez ve müslüman Murabıtların aleyhinde bulunur.

R. Dozy Muluku't-tavaif krallarını mazlum ve haksızlığa uğramış insanlar olarak vasıflandırırken İspanyol müsteşrik Garcia Gomez ise aksi görüştedir. Gomez Muluku't-tavaif dönemindeki devletçikleri kuzeyden Hristiyan, güneyden Berberi ateşi altında kalmış eyaletlere benzetir. Ona göre bu devletçiklerin kralları eğlence düşkünlüğü, kibirli, müsrif, arzu ve istekleri için hiçbir kötülüğü işlemekten geri kalmayan kişilerdir⁶⁰.

Müsteşrik A. Gonzalez Palencia, Muluku't-tavaif dönemindeki devletçiklerin Hristiyan saldırılara karşı hiçbir varlık gösteremediklerini nakleder⁶¹. Ona göre baştaki kralları şahsi çıkarları

59 *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 301-303.

60 *Tarihü'l-fikri-Endelusi*, s. 77-78.

61 *Menahicü'l-müsteşrikin*, II, 292-293.

için benliklerini kaybedecek derece bir gaflet içindedir. Bu gafletin şiddetini ifade için şu olayı aktarır: «478/1085 yılında VI ncı Alfons⁶² Tuleytula'yı istila etti. Alfons'un bölgede giderek güçlenen nüfuzu karşısında korkan Beni Abbad⁶³ hükümdarı Ebu'l-Kasım Muhammed el-Mutemid⁶⁴ kızlarından birisini Alfons'la evlendirerek onun himayesine girdi»⁶⁵.

Muluku't-tavaif dönemi kralları hakkında batılı müsteşriklerin tarafsız değerlendirmeleri R. Dozy'nin bu konudaki yanlış düşüncelerine cevap teşkil eder.

R. Dozy Murabıtların Endülüs'deki ilmi ve edebî hayatın çöküşüne neden olduğunu iddia eder⁶⁶. R. Dozy'nin bu iddiasına müsteşrik J. Ribera'nın şu sözleri yerinde bir cevaptır. «Endülüs'ün siyasî yönetimi ve savunması Murabıtların elindedir. Ancak İspanya tarihinde düşünürlerin, şairlerin, edebiyatçıların ve fen bilimcilerin bu denli çok ve her sahadaki ilmi çalışmaların böyle verimli olduğu başka bir döneme rastlamak mümkün değildir. Endülüslüler edebiyatta felsefede ve diğer ilim dallarında bu denli başarı gösteren tek millettir. Avrupa M. 12 ve 13 ncü yüzyılda başta felsefe olmak üzere birtakım ilimlerle henüz tanışırken Endülüslüler özellikle felsefede, astronomide, tıpta, hikayede şiirde ve ilmin diğer dallarında büyük mesafeler almışlar ve Avrupayı ciddi olarak etkilemişlerdir.»⁶⁷

Endülüs'ün ilmi yapısı incelendiğinde bu dönemdeki ilmi şahsiyetlerin ve ortaya koydukları ürünlerinin sadece Endülüs için değil Arap ve doğu kültürünün bütünü içerisinde ne denli önemli olduğu açıkça gözüktür. Edebî eleştiri sahasında el-Feth b. Hakan⁶⁸

62 Leon, Castilla ve Galicia kralı Alfonso VI (ö. 503/1109) hakkında bk. P. Hitti, *İslam Tarihi*, III, 850-855.

63 Abbadiler hakkında bk. *el-Iber*, IV, 156-159; *Endülüs Siyasi Tarihi*, 283-295, 433; P. Hitti, *İslam Tarihi*, III, 856-864.

64 Ebu'l-Kasım Muhammed II. el-Mutemid (ö. 489/1095) hakkında bk. *Endülüs Siyasi Tarihi*, III, 853-856.

65 *Menahicü'l-müsteşrikin*, II, 293.

66 *Aynı eser*, II, 294.

67 Gonzalez Palencia, *A Historia de la Espana Musulmana*, Barcelona 1945, s. 21-22.

68 Ebu Nasr el-Feth b. Muhammed b. Hakan (ö. 529/1134) hakkında bk.

ve İbn Bessam⁶⁹, tarihî ilimlerde İbn Beşkuval ve ed-Dabbi, Felsefe İbn Bace, Matematikte İbn Mes'ud⁷⁰ İbn Sehl ed-Darir⁷¹, Cebr b. Eflah el-İşbili⁷², Tıpta Ebu's-Salt ed-Dani⁷³, İbn Bace ve Ebu Zühr'un yanı sıra ilmin diğer sahalarında bir çok şahsiyet örnek gösterilebilir. Bu dönemin ünlü şairleri arasında İbn Hamdis es-Sakalli⁷⁴, İbn Abdun⁷⁵ ve İbn Haface⁷⁶ sayılabilir.

Fetih Hareketlerinin Değerlendirilmesi

Endülüs İslam tarihi ile ilgilenen müsteşriklerin çoğu fethi gerçekleştiren İslam ordusunu ve başındaki komutanları her vesile ile suçladılar. Bu suçlamalarda herhangi bir kaynak gösterilmedi.

Bu iddialarda en çok ileri giden Müsteşrik Isidore Pacencedir. Bu müsteşrik, Musa b. Nusayr'ın⁷⁷ Endülüs'deki birçok şehri yakıp yıktıktan sonra genç ihtiyar çoluk çocuk demeden halkı katlederek

Mucemu'l-udeba, XVI, 186-192; *Vefeyatu'l-ayan*, IV, 23-24; *Şezeratu'z-zehab*, IV, 108; *Nefhu't-tib*, II, 74-75, 494-496; *el-Alam*, V, 133, 233; *Kalaidu'l-ikyan*, I, 7-10.

69 Ebu'l-Hasan Ali b. Bessam eş-Şenterini (ö. 542/1148) hakkında bk. *Buğyetu'l-multemis*, s. 376-378; *ez-Zehire*, I, 5-24; *GAL*, I, 414-415; *el-Alam*, V, 72; *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 277-296.

70 İbn Mesud (ö. 526/1132) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, 455-456.

71 İbn Seh ed-Darir (ö. 570/1175) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 456.

72 *Menahicu'l-musteşrikin*, II, 285.

73 Ebu's-Salt Umeyye b. Abdilaziz ed-Dani (ö. 529/1134) hakkında bk. *Mucemu'l-Udeba*, VII, 52-70; *Vefeyatu'l-ayan*, I, 243-247; *Nefhu't-tib*, I, 496-497, II, 105-110; *GAL*, I, 641; Suppl., I, 889; *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, 22, 125, 165, 469.

74 Abdu'l-Cebbar b. Ebi Bekr Muhammed b. es-Sakalli (ö. 529/1135) hakkında bk. *ez-Zehire*, IV, 320-324; *Vefeyatu'l-ayan*, III, 212-215; *Nefhu't-tib*, I, 491-496; *GAL*, I, 269; *el-Alam*, IV, 47-48.

75 Ebu Muhammed Abdulmecid b. Abdun (ö. 473/1081) hakkında bk. *Kalaidu'l-ikyan*, I, 123, 137-140, 413, 417; *ez-Zehire*, II, 668-727; *Buğyetu'l-multemis*, 523; *Nefhu't-tib*, I, 663-666; 673-675; *GAL*, I, 320-321; *el-Alam*, IV, 293.

76 Ebu İshak İbrahim b. Ebi'l-Fetih b. Haface (ö. 553/1139) hk. bk. *Kalaidu'l-ikyan*, III, 739, 742-743; *Buğyetu'l-multemis*, 202-203; *Vefeyatu'l-ayan*, I, 56-57; *Nefhu't-tib*, I, 169-170, 536-539; *GAL*, I, 321; Suppl., I, 481-482; *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, 123-125.

77 Musa b. Nusayr (ö. 99/717) hakkında bk. *Nefhu't-tib*, II, 146-149, 212-216; *Vefeyatu'l-ayan*, II, 19-26; *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, IV, 38-44; P. Hitti, *İslam Tarihi*, III, 780-781.

ele geçirdiğini ileri sürer⁷⁸. Fetih hareketlerinde dinin emirlerine bağlı olan İslam ordusu ve onun komutanı Musa b. Nusayr'ın böyle bir katliamda bulunduğunu gösteren doğu ve batı menşeli bir kaynağa rastlamadık. Kaldı ki I. Pacence de bu bilgiyi hangi kaynaktan aldığını zikretmez.

Endülüs'deki fetih hareketleri ile ilgili olarak müslümanları suçlayan bir başka müsteşrik ise Francisko Simonet'tir. F. Simonet Abdurrahman ed-Dahil'in⁷⁹ Endülüs halkının canını bağışlamak için ileri sürdüğü şartları içeren uydurma bir vesikayı gündeme getirir. Vesikada özetle şunlar yer almaktadır. «Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla, Yüce hükümdar Abdurrahman'ın eman fermanıdır. Endülüslü, Kaştaleli ve diğer şehirlerdeki rahiplerin, hristiyanların, eşrafın ve halkın canlarının bağışlanması ve huzur içinde yaşamaları için bu şehirlerin yerine getirmeleri gereken şartları şunlardır: 10 bin evkiye altın, 10 bin rutl gümüş⁸⁰, 10 bin küçük baş hayvan, 10 bin büyük baş hayvan, bin zırh, bin ok ve bin mızrağı beş yıl süreyle her yıl vereceklerdir. Bu ferman Kurtuba'da yazıldı.»⁸¹

Bu belgenin uydurma olduğu daha ilk cümlesinde açıkça belli olmaktadır. Zira Abdurrahman el-Dahil hükümdar «el-melik», lakabını hiç kullanmadı. Öte yandan Endülüs'deki müslüman olmayan ahalinin tabi olduğu şartlar ve onlara gösterilen hoşgörü birçok müşterik tarafından da ortaya konulmuştur. Başta Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad olmak üzere fetih hareketine katılan tüm komutanlar fethettikleri yerlerde yaşayan halkın malına ve canına en küçük bir zarar vermediler. İsteyen rızası ile müslüman oldu. İsteyen önceki dini üzere yaşamaya devam etti. İsteyen de o bölgeyi terkettti. Musa b. Nusayr'ın fetih bölgelerindeki halka yaptığı iyi muamele⁸² bu hoşgörünün çok güzel bir örneğidir. El-Makkari

78 *Fecru'l-Endelus*, s. 243.

79 «ed-Dahil» lakabı ile de tanınan Endülüs Emevilerinin ilk emiri Abdurrahman b. Muaviye (ö. 172/788) hakkında bk. *Tarihü iftitah'l-Endelus*, s. 45 vd.; *el-İber*, IV, 262; *el-Hulle*, I, 35-42; Ahmed Heykel, *Dirasat edebiyye*, Kahire 1980, s. 221-231; P. Hitti, *İslam Tarihi*, II, 795-805.

80 Suriye ve yöresinde kullanılan bir ölçü birimidir. Bir «evkiye» veya bir «rutl» 40 dirhemdir.

81 *Fecru'l-Endelus*, s. 445.

82 Aynı eser, s. 442; *el-Edebu'l-Endelusi*, s. 65.

Tarık b. Ziyad ile Kral Rodrik⁸³ arasındaki bir savaşta Tarık b. Ziyad'ın Rodrik'in komutanlarından birini bizzat esir aldığını ve ona büyük bir müsamaha ile davrandıktan sonra serbest bıraktığını⁸⁴ nakleder. Müşteriklerin de kabul ettikleri gibi, müslüman komutanların fetihleri esnasında yaptıkları anlaşmalarla hristiyanların mallarını, canlarını, çocuklarını ve kadınlarını güven altına aldılar. Ayrıca bu halkı dinlerinde serbest bırakarak ibadet yerlerini korudular⁸⁵. Müslüman olmayan halk kesimi dinî inançlarında tam bir serbesttiyet içerisinde fetih öncesi dinî yaşayışlarını muhafaza ettiler. Devletin tüm ticarî imkanlarından istifade ile, her türlü maddî zenginliklere sahip oldular. Öyle ki ülkenin zengin tabakasını büyük ölçüde bu halk kesimi temsil etmekteydi⁸⁶.

Bu hoşgörü ortamı halkın idaresine de yansıtıldı. Şehir ve köylerdeki Hristiyan ahalî bir anlamda mahallî yönetim diyebileceğimiz bir idare şekli ile yine hristiyan yetkililer tarafından yönetildi⁸⁷.

Fethi müteakip Endülüs'e İslamiyetin sağladığı hizmetlerden bir diğeri; Hristiyan ahalinin kendi aralarında düştükleri ihtilaf-lara çözüm getirmesidir. Fetih öncesinde İspanya'daki Hristiyan inanç sistemi Katolik mezhebi esaslarına göre tesis edilmişti. Kili-se ise baskıcı yöntemleri uygulayarak katolik mezhebinin hakim olması için her çareye başvuruyordu. Kralların desteği ile uygulanan dinî siyasetle, halk üzerinde büyük bir baskı kurularak kato-lik mezhebine muhalefet edenler ihanetle suçlandı⁸⁸.

Böyle baskılı bir dinî siyasetten sonra müslüman hakimlerin sağladığı hoşgörü ve hürriyet ortamı tüm halka rahat bir nefes almayı sağladı. Her kesim kendi görüşünü hiçbir korku ve tehdit altında kalmadan rahatlıkla ifade etti. Hristiyanlığın her mezhebi

83 «Ludrik», «Ruzrik» veya «Rodrigo» olarak tanınan İspanya Vizigotla-rının kralı Rodrik (92/711) hakkında bk. *el-İber*, IV, 117; P. Hitti, *İslam Tarihi*, III, 772; «Rodrigo», *Meydan Larousse*, I-XIII, İstanbul 1971, X, 627-628.

84 *Nefhu't-tib*, I, 243.

85 *Fecru'l-Endelus*, s. 442; *el-Edebu'l-Endelusi*, 65.

86 *Tarihu iftitahi'l-Endelus*, s. 39-40.

87 Simonet, Fransisco Javier, *Histoire de los Mororabes de Espana*, Mad-rid, tsz. s. 106.

88 *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 22.

ve diğer dini inançlar rahat bir ortama kavuştular. İslam öncesi uygulanan kazığa vurma, yakma, çarpmıha germe ve hapsedme gibi kilise tarafından verilen cezalar tamamen yasaklandı⁸⁹.

İslamiyetin Hristiyan din adamlarına ve kiliselere göstermiş olduğu saygıyı müşterik F. Simonet belki farkında olmadan itiraf eder ve müslümanların fetihler esnasında kiliselere ve din adamlarına hiçbir zarar vermediklerini nakleder. Naklettiklerine göre, kendilerine bir zarar gelecek korkusuyla kiliselerini bırakıp kuzey ülkelerine sığınan din adamları bilahare yanıldıklarını anlayınca geri dönerler. Bu din adamları dinî faaliyetlerine devam ederek yıkılmakta olan kiliselerini tamir ederler⁹⁰.

Müsteşriklerin Endülüs'lü alimlere bakışları

Bir kısım müsteşrik Endülüs İslam medeniyetinin yetiştirdiği ilim adamlarını yanlı ve önyargılı değerlendırırler. Onların eserlerini görmezlikten gelirler. Burada önemli bulduğumuz bazı tespitlere değineceğiz.

Endülüs'de coğrafya ilminin öncülerinden olan Ebu Ubeyd Abdülaziz el-Bekri⁹¹ gözardı edilen Endülüslü alimlerden birisidir. «Kitabu'l-mesalik ve'l-memalik», «Cibadu'l-Endelus» ve «Kitabu'n-nebat» adlı eserleri telif etti. Özellikle coğrafya konusundaki «Mucem ma istacem» adlı eseri bu alanda kıymetli bir kaynaktır. Bunun için A. Gonzalez Palencia ve Reinhart Dozy gibi müsteşrikler tarafından ünlü coğrafyacılar arasında mütalaa edilir⁹². Francisco Simonet ise O'nu gözardı eder ve eserlerinden hiç bahsetmez⁹³. El-Bekri'nin bu eserini görme imkanı bulamadım. Bu eseri uslubu,

89 *Fecru'l-Endelus*, s. 479 vd.

90 Simonet, *Los Mozarabs*, s. 122.

91 Endülüs'deki coğrafya çalışmalarının öncüsü kabul edilen Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz el-Bekri (487/1094) hakkında bk. *Kalaidu'l-ikyan*, I, 61, III, 615-622; *ez-Zehire*, II, 232-238; *İbnu'l-Abbar*, Ebu Abdillan, *el-Hulletu's-siyera*, nşr. Hüseyin Munis, I-II, Kahire, 1963, II, 180-187; *Nefhu't-t'ib*, III, 184-185; *GAL*, I, 627-628; *el-Alam*, IV, 233.

92 *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 309.

93 *Aynı eser*, s. 310.

metodu ve konulara açıklık getirmesiyle günümüzde bile coğrafya ilminin en güvenilir kaynaklarından kabul edilir⁹⁴.

İslam alimlerine karşı takınılan bu olumsuz tavırdan fıkıh alimi Ebu Amr Abdurrahmani'l-Evzai⁹⁵ de kurtulamadı. Alman müsteşrik Joseph Schacht «Evzai, fıkhi meselelere yaklaşırken büyük ölçüde Latin kökenli kanunların etkisinde kaldı.»⁹⁶ diyerek taraflı tutumunu ortaya kor.

Evzai ikamet ettiği yer itibarıyla daha ziyade Şam bölgesinde tanınır. Tabii olarak da fıkhi görüşleri bu bölge insanları tarafından rağbet görür. Hükümet merkezinin Şam olması ve devlet ricalinin orada bulunmasından dolayı fetihler sırasında gündeme gelen sayısız askeri meselede Evzai'nin fıkhi fetvaları uygulandı. Bu yüzden onun fıkhi görüşleri «Askeri Fıkıh» olarak da isimlendirilir⁹⁷. Savaş ve savaş sonrası stratejileri belirlemede Kur'an'ın ve sünnetin ışığında verilen bu fetvalarla aynı konular maksadıyla uygulanan Roma ve Latin kökenli kanunlar arasında benzerlik olması pek tabidir. Bu fetvaların Mecusi, Putperest, Budist, Yahudi veya başka bir inanç sisteminin bu husustaki kuralları ile de benzerlik göstermesi yadırganacak bir durum değildir. Kaldı ki Evzai mezhebi Kur'an ve Sünnetten başka delil kabul etmeme prensibi üzerine⁹⁸ kurulmuştur. Olaylara ön yargılı bakarak Evzai'nin fıkhi ile Latin kökenli kanunlar arasında benzerlik kurmak veya Evzai'nin bu kanunlardan etkilendiğini ileri sürmek daha başlangıçta bu mezhebin temel felsefesine ters düşer.

Müsteşriklerin Endülüslü düşünür İbn Rüşd ve O'nun felsefi düşüncesi hakkındaki görüşleri de gerçeklerle bağdaşmaz. İbn Rüşd

94 *Menahicu'l-müsteşrikin*, II, 310.

95 Kur'an ve sünnetten başka delil kabul etmeyen Evzai mezhebi ve kurucusu Ebu Amir Abdurrahman b. Muhammed (ö. 157/774) hakkında bk. *Şezeratu'z-zeheb*, I, 241-242; *el-Alam*, IV, 94; *Mucemu'l-müellifin*, V, 163; *Suppl.*, I, 163; *Suppl.*, I, 308-309; Karaman Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 227-228.

96 Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford 1953, s. 288.

97 *Menahicu'l-müsteşrikin*, II, 311.

98 *Şezeratu'z-zeheb*, I, 241-242; *Suppl.*, I, 308-309; *İslam Hukuk Tarihi*, s. 227-228.

batıda oldukça tanınan ve rağbet gören bir filozoftur. Eserlerinin çoğu batı dillerine çevrildi. Müsteşriklerin büyük bir kısmı İbn Rüşd'ün hakkında az veya çok bilgi sahibidirler. Felsefi düşüncelerin ayrıntıları ile inceleme imkanı bulamadığımız İbn Rüşd hakkında hüküm vermek istemiyoruz. Burada İbn Rüşd'ü değerlendirirken iki müsteşrikin birbirlerine nasıl ters düştüğünü ortaya koymaya çalışacağız. A. Gonzalez «İbn Rüşd'ün fikirleri dinî inançlarla bağdaşmaz»⁹⁹ hükmünü verdikten sonra «İbn Rüşd nazariyesini birbirine taban tabana zıt olan İslam dini ve felsefi gerçekler üzerine kurmuştur.»¹⁰⁰ der. Bu iddiaların hedefi İbn Rüşd'e ve İslamiyete açık bir saldırdır. İbn Rüşd'ün İslam dışı olarak sunmak veya İslamiyeti felsefe bilimi ile bağdaşmaz göstermek doğru değildir. A. Gonzalez'in bu hükmüne karşılık Asin Placios ise, İbn Rüşd hakkında; «Bu müslüman filozof islamiyet ile felsefi düşünce arasında kurduğu ilişki ile tüm takdirlerin üzerindedir.»¹⁰¹ der.

Koyu bir Katolik olan İspanyol müsteşrik Francisco Simonet İslamiyete muhalefette ve Endülüs İslam medeniyetini inkarda diğer müsteşriklerden daha ileri gider. Simonet müslümanların hakim oldukları Şam, Mısır ve Endülüs gibi ülkelerde herhangi bir kültür varlığı gösteremediklerini, Kuzey Afrika ve Endülüs'de Hristiyan ve Latin medeniyetinin etkisinde kaldıklarını¹⁰² ileri sürer. Batılı ve Doğulu bilim adamları bu iddiaları çürütecek ciltler dolusu bilgileri ortaya koymuştur.

Simonet, Hristiyanlara ait bayram ve mübarek günlerde müslümanların Hristiyan komşularını ziyaret ettiklerini, izzet ikramda bulunduklarını, onların hal ve hatırlarını sorduklarını nakleder. Daha sonra bu davranışın aslında bir Hristiyan adeti olduğunu ve müslümanların Hristiyan kültürünün etkisi ile böyle davrandıklarını ileri sürer¹⁰³. Oysa ki Simonet, İslamiyetin müslümanın zımmi ile yemek yemesini, onlara güzel davranılmasını, komşuluk haklarının, namus ve mallarının korunmasını emrettiğini görmezlikten gelir. Ayrıca müslümanların ehli kitaba karşı sevgi ve hoşgörü

99 *Tarihu'l-fikri' Endelusi*, s. 355.

100 *Aynı eser*, s. 369.

101 *Aynı eser*, s. 361.

102 Isidiro de Las Cagigas, *Los Mozarabs*, Madrid 1949, s. 44.

103 *Aynı eser*, s. 48.

ile yaklaştıklarını dikkate almaz. Toplumsal barışın temini için İslamiyet bu değerleri her zaman ön planda tutmaktadır.

Simonet bir başka iddiasında, Endülüs İslam hakimiyeti döneminde en büyük isyanı çıkaran Ömer b. Hafsun'u¹⁰⁴ Hristiyan bir İspanyol olarak takdim eder ve bu isyanı dini bir hareket olarak sunar¹⁰⁵. Doğulu ve Batılı kaynakların asi olduğunda ittifak ettikleri Ömer b. Hafsun'u Simonet'in bir kahraman, dahası İspanyol bir Hristiyan olarak sunması düşünmeye değer. Tarihi kaynaklar Ömer b. Hafsun'un, yönetime karşı ayaklandığını ve isyanının temelinde siyasi güç sağlamak olduğunu belirtir¹⁰⁶. Aynı kaynaklar bu isyancının hayatının son günlerinde Hristiyan olduğunu rivayet eder¹⁰⁷. Kaldı ki Ömer b. Hafsun'un çocukları islamiyetten hiç ayrılmadılar. Babalarının isyan etmesine muhalefet ederek Abdurrahman en-Nasır'ın¹⁰⁸ hizmetinde bulundular¹⁰⁹.

Tarihi gerçekler böyle iken Simonet'in bu asinin ayaklanmasını Hristiyanlık adına dini bir hareket olarak takdim etmesi düşündürücüdür.

Simonet'in taraflı tutumunun bir başka göstergesi ise; tıp, astronomi ve matematik ilimlerinin müslüman halk tarafından rağbet görmediği ve Endülüs'de bu ilimlerin Hristiyan alimleri sayesinde yayılma imkanı bulduğu iddiasıdır¹¹⁰. Matematik ve astronomi dalında Endülüs'de sayısız İslam alimi yetişti. Bunlar sadece Endülüs için değil batı ve doğu ülkeleri için de önder durumundaydılar. Bıraktıkları eserler ise yakın tarihimize kadar kay-

104 Vizigot soyundan gelen Umer b. Hafsun (315/928) hakkında bk. *Ahbar Mecmua*, s. 133-134; İbn Hayyan, Ebu Mervan, *el-Muktebes fi tarihi ricak'l-Endelus*, nşr. M. Antuna, Paris 1937, p. III, 50-52, 89-92; *el-İber*, IV, 140; *İslam Tarihi*, III, 818-819.

105 Simonet, *Los Mozarabs*, s. 513 vd.

106 *el-Edebu'l-Endelusi*, s. 118; P. Hitti, *İslam Tarihi*, III, 818-819.

107 *Ahbar Mecmua*, s. 133-134; *el-Muktebes*, III, 50-52, 89-92; *İslam Tarihi*, III, 818-819.

108 III. Abdurrahman b. Muhammed (350/961) hakkında bk. *Ahbar Mecmua*, s. 135-138; *el-Hulle*, I, 197-200; *el-İber*, IV, 137-144; *İslam Tarihi*, III, 821-830.

109 P. Hitti, *İslam Tarihi*, III, 818-819.

110 Simonet, *Los Mozarabs*, s. 45.

nak olma özelliğini korudu. Sınırlı mahtut bir yazıda bu şahsiyetlerin tamamına yer vermek mümkün değildir. Önemli kabul ettiğimiz birkaçını örnek olarak zikredeceğiz.

Müsbet ilimlerde müslüman Endülüslü alimlerin bazıları

Kronolojik sıraya göre matematik ve astronomi alanında Endülüs'te yetişen şahsiyetlerin başında «el-Mesahatu'l-mechule»nin müellifi Ahmed b. Nasr¹¹¹, arkasından Endülüs'ün medarı iftaharı Mesleme b. Ahmed el-Macriti¹¹² gelir. Birçok matematikçi yetiştiren el-Macriti bu ilmi geliştirmek için bir okul kurdu. El-Macriti'nin önemli eserleri arasında «Rısaletu'l-usturlab», «Sımaru'l-aded» ve «Tadilu'l-Kavakib»i sayabiliriz. Bu alanda üçüncü önemli isim El-Macriti'nin öğrencisi Ebu'l-Kasım Asbağ b. Muhammed'dir¹¹³. «Kıtabu'l-medhal ila'l-hendese»; «el-Muamelat», «Ta'biatu'l-aded» ve «Kıtabu'l-usturlub» isimli eserlerin müellifidir.

Matematik ve astronomide önemli çalışmaları olan ve birçok öğrenci yetiştiren Ebu'l-Kasım Ahmed b. Ömer¹¹⁴ ile, felsefe ve matematik ilminde büyük başarılar gösteren Ebu Osman Said b. Muhammed'in¹¹⁵ ayrıca tıp ve mantık ilminde de çalışmaları vardır. Ebu'l-Hakem Amr b. Abdurrahman¹¹⁶ matematik, tıp ve mühendislik ilimlerinde Endülüs'ün sayılı bilim adamlarındandır. Bunlardan sonra Endülüs'ün yetiştirdiği büyük matematikçi Ebu İbrahim b. Yahya ez-Zerkali¹¹⁷ gelmektedir. Batıda «Osfea» diye bilinen uzay cihazlarını icat eden ve gezegenler konusuna yeni bir bakış getiren ez-Zerkali için müsteşrik Sanchez Perez, «Bu şahsiyet Arapların en ünlü astronomi bilginlerinden ve geçmiş asırlarda bu ilimle uğraşan şahsiyetlerin en büyüklerindenidir.»¹¹⁸

111 *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 8.

112 Mesleme b. Ahmed el-Macriti (ö. 394/1004) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, 448-450.

113 *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 449.

114 Said et-Tulaytili el-Endelusi, *Tabakatul-umem*, Kahire, tsz. s. 107-109.

115 *Aynı eser*, s. 127-128.

116 *Aynı eser*, s. 109-110.

117 Ebu İbrahim b. Yahya ez-Zerkali (ö. 444/1056) hk. bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 450-455.

118 *Tarihu'l-fikri-Endelusi*, s. 451.

ifadelerini kullanmaktadır. Simonet'in müslümanların tıp ilmine rağbet etmedikleri ve bu ilmin müslüman ahali arasında yaygınlaşmadığı¹¹⁹ iddiasına müsteşrik A. Palencia'nın şu sözleri ile cevap vermeyi uygun görüyoruz. «Tıp ilmi Endülüslü müslümanlar arasında rağbet görerek büyük bir yayılma imkanı bulmuştur.»¹²⁰

Tıp ilminde Endülüslü müslümanlar sayısız alim yetiştirdiler. Yunus b. Ahmed el-Harrani¹²¹ ve Muhammed b. Abdun el-Cebeli¹²² bu ilmin Endülüsteki öncüleri oldu. Daha sonra ise, Said b. Abdu'r-Rabbih¹²³, Abdurrahman b. Ishak b. el-Heysem¹²⁴, Arib b. Said¹²⁵ ve müteakiben de Ebu'l-Kasım Halef ez-Zehravi¹²⁶ yetişti. Arib b. Said'in «Halku'l-cenin ve'l-mevlud» adlı eseri günümüze kadar ulaştı. Ebu'l-Kasım Halef ez-Zehravi Avrupa'da da meşhur oldu. Batıda «Abulcasis» olarak tanınan ez-Zehravi'nin eserleri yakın tarihe kadar Paris tıp fakültesinde okutulmaktaydı¹²⁷. Göz hastalıkları ve cerrahi konularda uzman olan ez-Zehravi günümüzde bile tehlike oranı yüksek olan ameliyatları kendisi yapıyordu¹²⁸. «Et-Tasrif li men aceze ani't-telif» adlı eseri ile tıp sahasında haklı bir yer edindi. Daha çok felsefeci olarak tanınan İbn Bace ve İbn Rüşd¹²⁹ de tıp ilminde söz sahibi olan şahsiyetler-

119 Simonet, *Los Mozarbs*, s. 45.

120 *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 461.

121 Yunus b. Ahmed el-Harrani (?) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 9, 461, 467; U. Ferruh, *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, IV, 192.

122 Muhammed b. Abdun el-Cebeli (529/1134) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, 118-122; Umer Ferruh, *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, IV, 190, 372.

123 Said b. Abd Rabbih (ö. 341/953) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 156, 463; *Cezvetu'l-muktebes*, 375-376; *el-Alam*, III, 150; Umer Ferruh, *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, IV, 235-237.

124 *Menahicu'l-musteşrikin*, II, 335.

125 Arib b. Said el-Kurtubi (ö. 370/980) hakkında bk. *Nefhu't-tib*, III 134, 186; *GAL*, I, 149; *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, 206-207.

126 Ebu'l-Kasım ez-Zehravi (ö. 403/1013) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 465-467; Umer Ferruh, *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, IV, 193.

127 *Menahicu'l-musteşrikin*, II, 336.

128 *Tarihu'l-fikri'l-Endelusi*, s. 466; *İslam Tarihi*, III, 916.

129 Ortaçağın en büyük düşünürlerinden Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Rüşd (ö. 595/1192) hakkında bk. *Buğyetu'l-multemis*, s. 54; *Şezeratu'z-zehab*, IV, 320; *Nefhu't-tib*, I, 155, III, 185-186; *GAL*, I, 479-480; *Suppl.*, I, 662; *el-Alam*, VI, 16.

dir. İbn Rüşd'ün «el-kulliyat» isimli tıp kitabı bu sahadaki önemli eserlerdendir¹³⁰.

Endülüs'ün yetiştirdiği bir başka önemli tıp alimi ise; batıda «Avenzoar» olarak tanınan Ebu Mervan Abdilmelik b. Zuhr'¹³¹. Kendisinden sonra çocuklarının ve torunlarının da önemli tıp alimleri olmasında gayret gösterdi. Bu şahsiyetin tıba dair önemli eserleri arasında «Kitab fi'l-ağziye ve'l-edviye» «et-Teysir fi'l-mudavat ve't-tedbir»¹³² sayabiliriz.

Endülüs İslam medeniyetini ve kültürünü içlerine bir türlü sindiremeyen Simonet gibi müsteşrikler, bir kaçına yer verdiğimiz ilmi şahsiyetleri ve onların eserlerini yok sayarak taraflı ve ön yargılı tutumlarını her vesile ile ortaya koyarlar. Yukarıda arzettiğimiz bilgiler ışığı altında bu müsteşriklerin Endülüs konusunda taraflı tutumları ve yanlış yargıları tesbit konusunda bilim dünyası için bakir olan bu saha araştırmacılarını beklemektedir.

130 *Menahicu'l-musteşrikin*, II, 336; *İslam Tarihi*, III, 914.

131 Ebu Mervan Abdu'l-Melik b. Zuhr (557/1161) hakkında bk. *Tarihu'l-fikri'l-Endekusi*, s. 22, 118; *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, V, 40; *İslam Tarihi*, III, 918-918.

132 *İslam Tarihi*, III, 917.